

Бањолучка тврђава Кастел

Историјски преглед и оцјена постојећег стања

Тврђава Кастел је историјско језгро града Бање Луке, мјесто њеног оснутка и кроз историјске епохе окосница градског развоја. Ова репрезентативна, велика и по много чему јединствена градска утврда не заслужује стање у којем се данас налази - са обрушеним и зараслим бедемима, полусрушеним кулама, затрпанним пролазима, зидним структурама засутим отпадом, разрованим и неосвијетљеним стазама. Служба заштите културних добара већ деценијама покушава да Кастелу обезбиједи квалитетнији изглед, разноврсне садржаје и оно мјесто у урбанистичкој слици Бање Луке које му по историјском и урбанистичко-градитељском значају припадају. Кратак поглед на прошлост Кастела увјериће нас у неопходност најсериознијег приступа његовој санацији, реконструкцији, конзервацији и ревитализацији, али ће можда помоћи и у одабирању најприкладнијих будућих садржаја у тврђави и одговарајућих облика у којима ће се они реализовати.

Материјални налази, а касније и писани извори и картографска документација омогућују нам да у великој мјери сагледамо све фазе настанка и развоја тврђаве. Знатан фонд литичких налаза каменог оруђа и оружја у самом Кастелу, упућује на млађу палеолитску провенијенцију.¹ Како је у млађем каменом добу дошло до крупних промјена у условима живота, а тиме и становања људи, па и до великих помијерања становништва и сеоба, то су концентрација становништва и начин организовања насеља доживјели нове облике и другачије параметре и на тлу

данашње Бање Луке. У науци се уопштено сматрало да су нови облици привређивања и уопште нове околности у неолитском периоду учинили подручје долине Сане, Унепа и Врбаса мање повољним за насељавање,² што новија истраживања на терену унеколико доводе у сумњу.³ На ужем подручју Бање Луке, археолошким истраживањима, утврђени су трагови насеља из нешто млађег, енеолитског, прелазног раздобља које повезује епоху каменог доба са периодом употребе метала. Тако су 1974. године, систематским археолошким истраживањима, у Кастелу пронађени остаци баденског насеља, дакле трагови живота из периода који повезује неолит и бронзано доба (2000-1800. г. п. н. е.).⁴ Његов положај је веома карактеристичан за насеља баденске културе, која се често налазе на уздигнутијим дијеловима ријечних тераса. На платоу на којем се налазило насеље прилаз је погодан са свих страна, изузев од Врбаса, тако да оно није доминирало над широм околином. На дубини од око једног метра пронађени су мањи аморфни остаци кућног лијепа, али и велики комади моделиране греде од лијепа, који се пружају у правцу исток-запад, што је заправо правац пружања зида тог објекта. Трагови лијепа препознају се и у земљи, што

1. Б. Граљук, Пећине-Клашнице-Бањалука, Палеолитска станица, Археолошки преглед 21, Београд, 1980, 9-15; исти, 10 година археолошких истраживања подручја Бањалуке и околине 1978-1988, Каталог изложбе, Бањалука, 1988.

2. А. Бенац, Културна историја Босне и Херцеговине, Сарајево, 1966, 127.

3. Б. Граљук, Новија археолошка открића и испитивања на подручју Бањалуке и околине, Археолошка проблематика западне Босне, Археолошко друштво Босне и Херцеговине, Зборник књ. 1, Сарајево, 1982, 27-29. Аутор је на локалитету Силоси, Наддугови у општини Пријвор, открио неолитско насеље значајног обима.

4. З. Жеравица, Остаци баденског насеља на Кастелу у Бањалуци, Археолошка проблематика Западне Босне, 41-53.

свједочи да је у питању био надземни објекат са дијелом укопаним у земљу. Око лијепа пронађени су трагови угљенисаног дрвета. У каснијим раздобљима, млађе структуре су насјеле на ту баденску грађевину и дјелимично је уништиле, чиме је онемогућено утврђивање димензија. Може се констатовати само да је дужина једног зида износила око 4 метра. Остаци објекта налазе се и на најиздигнутијем дијелу првобитног терена што такође упућује на закључак да се на том мјесту радило о надземном објекту.¹

Сл. 1 Депо праисторијских глинених утега из кастела.

Од покретног археолошког материјала на том мјесту је пронађена керамика - типичне шоље у облику главице лука са високим цилиндричним вратом и тракастом дршком, те орнаментом карактеристичним за посуђе тог раздобља, што потврђује датовање праисторијског насеља на простору данашњег Кастела.

Поред кућа праисторијске провенијенције, које су очито имале дрвену конструкцију облијепљену блатом, по информативном карактеру, од праистор-

1. На нашем подручју углавном се говорило о типу баденских насеља са земуницама - јамама, Н. Тасић, Баденски и вучедолски комплекс у Југославији, Београд - Нови Сад, 1967, 19, али је установљено такође да се на ширем подручју баденске културе срећу и надземне куће углавном правоугаоне основе и уз њих јаме разне намјене, на примјер на локалитету у Белом Манастиру; К. Вински-Каспарини, Ископавања предисторијског насеља у Белом Манастиру, Осјечки зборник В, 1956, 17. Сама ситуација на локалитету Кастел омогућује фиксирање надземног објекта и тиме се уклапа у опште податке; З. Жеравица, Баденско насеље у Кастелу, 44.

ијских налаза на Кастелу најзначајније је откриће депоа глинених тегова уз западне бедеме. Тегови су величине шаке, купасте, са рупицом при врху и могли су служити или у риболову или у примитивној технологији ткања, што поближе освјетљава неке од привредних активности енеолитских становника Кастела.² Утврђени трагови људског живота из периода појаве метала у Кастелу пружају ваљан разлог да се управо у том периоду траже први знаци протоурбаног насеља градинско-равничарског типа на тлу данашње Бање Луке.

Ново поглавље у прошлости бањолучке тврђаве започиње римским освајањима илирских територија. У II и I вијеку прије нове ере Римљани су постепено успостављали власт над Делматима, насељеним јужно, и Јаподима, распрострањеним западно од територије Мезеја, те Осеријатима који су насељавали шире подручје данашње Бање Луке. Такозвани Батонов устанак (*Bellum Batonianum*, 6-9. г. нове ере) у којем су против Римљана устала илирска племена Дезидијата, Делмата, Мезеја, Јапода и Пируста, завршио се тријумфом римских легија. Антички писци обавјештавају нас да је римски војсковођа Германик тада покорио и Мезеје,³ што значи да је трогодишњи рат захватио и подручје данашње Бање Луке. Ипак, подручје Илирика је још извјесно вријеме било немирно, а римска власт несигурна, што је условило потребу стационирања римских војних одреда у овим крајевима. За њихове потребе подизани су широм Илирика војни логори (*castra*), уз које су се развијала и цивилна насеља (*municipium*).

Дио структуре војне и управне власти Римске империје била је изградња путева, чиме је Царство себи осигуравало експанзију и доминацију у новоосвојеним крајевима. За непуних 7 година, од 14. до 20. године нове ере, за вријеме цара Тиберија, његов намјесник за тај дио Балкана - Долабела - изградио је 550 миља путне мреже. Најдужи од пет путних праваца саграђених у Долабелино вријеме водио је из Салоне у новоосвојене крајеве на сјеверу, у Панонији,

2. Б. Граљук, Новија археолошка открића, 33.

3. Е. Пашалић, Римска цеста између Бање Луке и Босанске Градишке, Наше старине III, Сарајево, 1955, 239-243.

до Сервицијума, данашње Градишке. Несумњиво је да је поменути антички путни правац пролазио кроз данашњу Бању Луку, заправо да се на мјесту данашњег града формирала путна станица са војним и цивилним садржајима. На Антониновом итинереру, као и на Појтингеровој карти, који утврђују детаљан смјер и начин повезивања станица на путу Салона-Сервицијум и убицирају њихов положај,¹ уцртан је између станица Lamatis и Ad fines и назив станице Кастра (Castra).² Највећи број истраживача који су се бавили испитивањем правца Салона-Сервицијум сматра да је Кастра лежала на мјесту данашње Бање Луке,³ те убицира Кастру у данашњи Кастел. Посебно су значајни налази у приобалном појасу тврђаве, гдје су зидови правилно тесарски обрађени и говоре о зрелој архитектури јаке фортификације значајних размјера. Бројни зидови тврђаве, посебно предњи зид улазне куле, изграђени су од сполија римских зидова.⁴ Унутар тврђаве Кастел пронађено је десетак примјерака нумизматичких касноантичких бронзи, обиље античке керамике и једна касноантичка бронзана фибула. У централном простору тврђаве Кастел утврђени су остаци касноантичког објекта већих димензија, са полукружним апсидалним истаком на јужној страни. Да ли је ријеч о касноантичкој базилици, некој административној згради или комплексу различитих садржаја, одгонетнуће систематска истраживања која предстоје, а на том локалитету, као и на другим дијеловима тврђаве, откривене су монете из периода од II до IV вијека.⁵ Војно утврђење - Цастра - могло се налазити у југоисточном дијелу

данашње тврђаве Кастел, гдје су се свакако налазиле и управне зграде.

Сл. 2 Касноантичка бронзана фибула из кастела.

Археолошка истраживања у сјевер-источном дијелу тврђаве Кастел, обављена 1972. године, открила су да је античку културу на тлу данашње Бања Луке смијенила раносредњовјековна цивилизација словенских племена. Трагови насеља које, према пронађеној керамици, припада периоду од VIII до XII вијека, показује да су Словени у то доба живјели у малим отвореним насељима, а да су се у доба опасности заклањали на мале утврђене узвисине, назване градине. Куће унутар насеља су биле прво укопане, а онда поново дизане на заравњеном прос-

1. Постоји више историјских извора који могу да послуже при изучавању мреже тих путних праваца. То су Антонинов итинерер - приручник са пописом државних путних станица; O. Cuntz, *Itinerarium Antonini Augusti et Burdigalense*, Leipzig, 1929; те такозвана Појтингерова карта; Г. Шкриварић, *Monumenta cartographica Yugoslaviae* бр. I, vol. XVIII, Београд, 1975.

2. Итинерер и карта се не слажу у потпуности - према карти се ова дионица пута завршава у Кастри, а по итинереру је она око 7 миља дужа. Бојановски сматра да су те дивергенције последица невелике прецизности података из Итинерера; И. Бојановски, *Долабелин систем цеста у римској провинцији Далмацији*, ANU БиХ, Дјела књ. XLVII, Центар за балканолошка испитивања, Сарајево, 1974, 80.

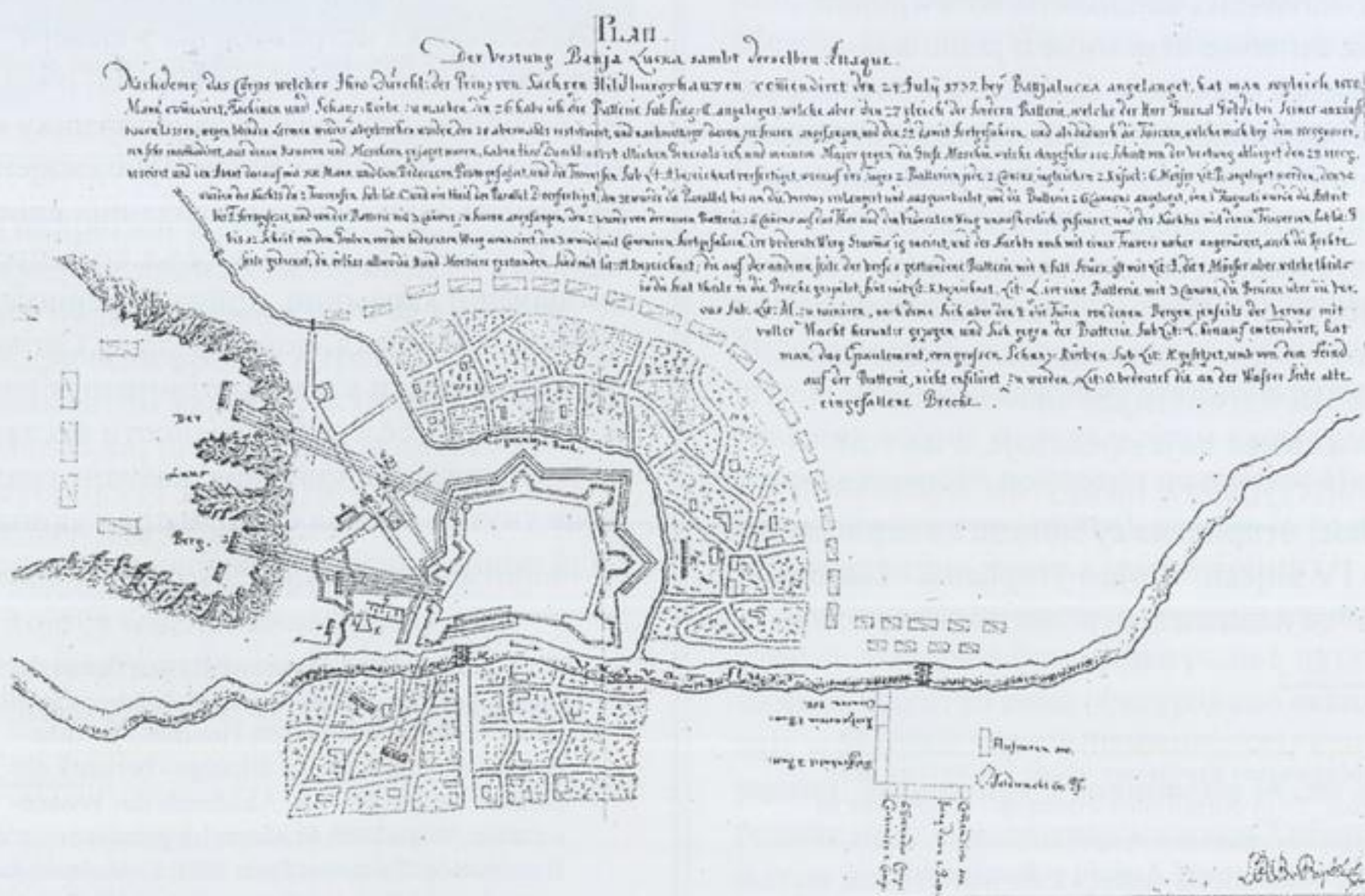
3. W. Tomashek, *Die Vorskavische topographie der lungen der kais. und kon. geographischen Gesellschaft in Wien*, Wien, 1880; Hoernes M. *Alterthumer der Herzegovina Sitzungs - berichte der philhist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften*, Wien 1880; H. Cons, *La province Romanie de Dalmatie*, Paris 1882; J. Alačević, *La via romana di Sirmio a Salona, BD*, *Bulletino di Archeologia e storia Dalmata*, Spalato, 1882; A. Miller, *Itineraria romana, Romische Rescwege und der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916.

4. С. Хусеџиновић, *Анализа и критичка валоризација историјске документације о урбаном развоју Бањалуке до почетка XX вијека*, Магистарски рад одбрањен на Архитектонском факултету у Београду 1989. године, 182.

5. Б. Граљук, *10 година археолошких истраживања подручја Бањалуке и околине*, каталог изложбе, Бањалука, 1988.

тору изнад њих. Биле су од дрвета, облијепљене иловичастом земљом - лијепом. У овим кућама пронађени су остаци посуђа од керамике, нешто металних предмета и веома много дрозге која свједочи да су становници овог насеља прерађивали гвоздену руду. Западно од тог низа кућа, нађена је основа врло широког сувозида, 5 до 6 метара ширине, од набацаног камења, који је првобитно досезао висину до 2 метра и више, те тако штитио насеље унутар њега. У сувозиду, као и у набаченој подници од камена, изнад укопаних настамби, пронађени су остаци обрађеног камена, профилисаних комада пјешчара који потичу из порушених римских грађевина, као и комади римске опеке и понеки одломак античке керамике и стакла.¹ Велика кретања народа од V до IX вијека очито су довела до значајних измјена демографске и културне слике простора и до разарања евентуалне урбане англомерације касноантичке Кастре. Континуитет насеља ипак није преки-

бити ријечи у смислу наслеђивања античких облика, али је чињеница да је "град" ранословенске епохе искористио оно што му је од претходне цивилизације остало - квалитетну локацију и дијелове грађевинског материјала. Млађи слојеви на археолошком локалитету који је показао трагове насеља из периода од VIII до XII вијека, доносе материјал карактеристичан за зрели средњи вијек, али у мањем и мање илустративном обиму. Средњовјековни живот у околини Бање Луке је бујао (о томе свједоче многи латински и други текстови везани за развој насеља у средњовјековном периоду - повеље и записи издати у градовима Врбашке и Земљаничке жупе, као и значајни остаци утврђених градова из периода од XIII до XV вијека у кањону Врбаса и на простору сјеверно од данашњег града, у Лијевчу и Поткозарју), али о функционисању насеља или тврђаве на самој локацији Бање Луке извори и археолошки материјал не дају податке, а ни само име града не

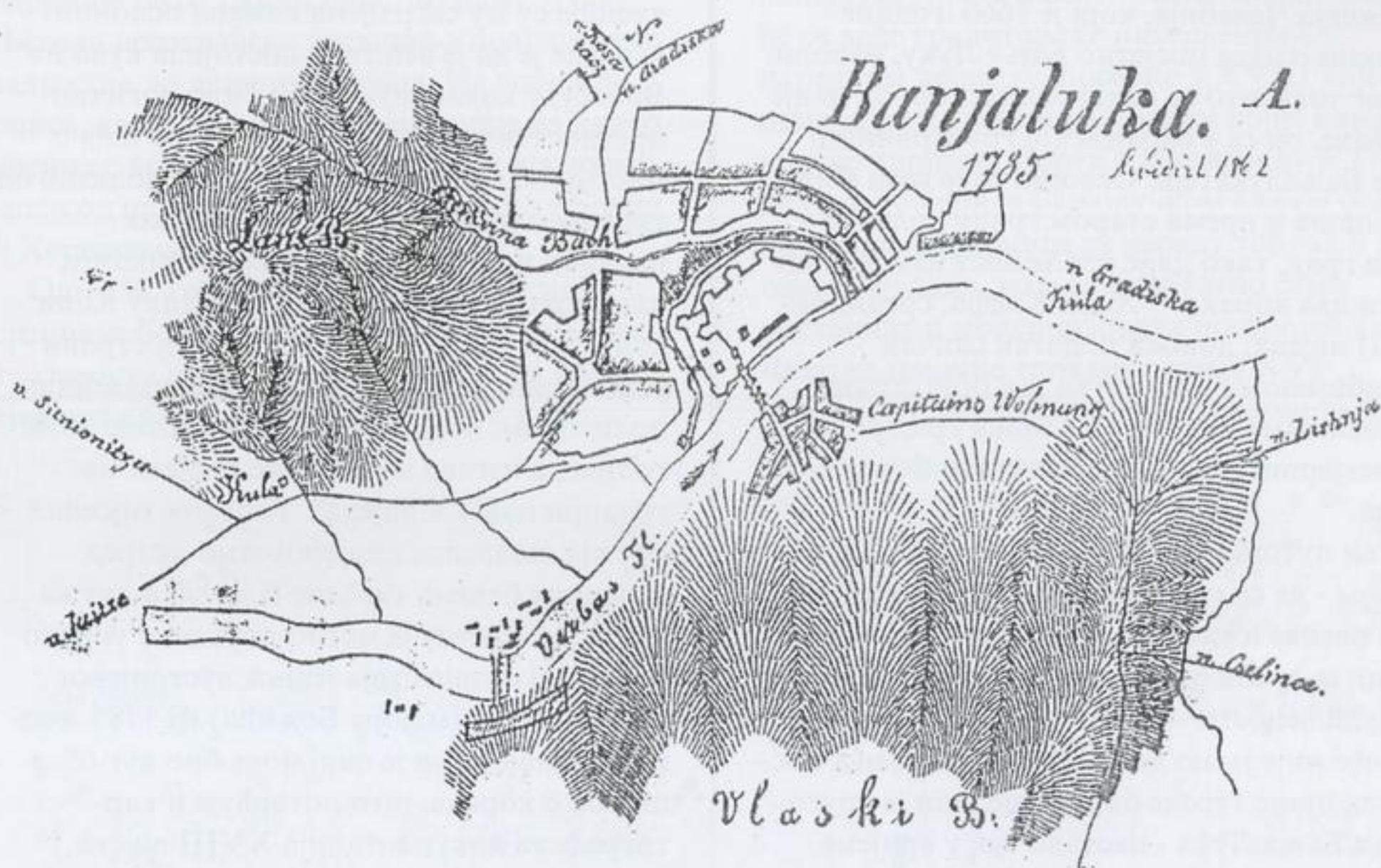
Сл. 3
Кастел на аустријској карти из 1737. године.

нут и развијени римски град замијењен је словенским насељем градинског типа. О урбаном концепту ове насеобине не може

помиње се све до у сутон средњег вијека, 1494. године.

Име Бања Лука први пут се помиње 1494. године у повељи угарског краља Владислава II Јагеловића, издатој у Будиму. У том тренутку тврђава Бања Лука се нала-

1. И. Чremoшник, Откривено славенско градинско насеље у Кастелу у Бањој Луци, Зборник крајишких музеја V, Бања Лука, 1973, 193-195.

Сл. 4 Кастел на аустријској карти из 1785. године.

зила у саставу угарске Јајачке бановине, настале одмах по паду средњовјековне босанске краљевине под Турке 1463. године. Како се у повељи у тврђави Бањој Луци помиње само један каштелан - Јурај Микулашић - то се закључује да је она 1494. године била мање утврђење од Звечаја или Бочца у којима се именују по два војна заповједника. У повељи није прецизиран нити је каснијим истраживањима са сигурношћу утврђен тачан простор на којем се налазила именована тврђава.¹

У документу угарског дипломатара из 1519. године у Јајачкој бановини се, уз Бању Луку, помињу и тврђаве Zvechau и Orbaswaga, а у повељи из 1525. године прецизно се наводи да је Бања Лука име тврђаве - castell nostro Bagna Luca. Из садржаја наведених повеља могло би се чак закључити да је тврђава Бања Лука била евентуално изграђена на мјесту неког старијег и мањег утврђења последице 1463. године, као дио лимеса на Врбасу у систему одбране

угарског краљевства против Турске. Један од посљедњих докумената из периода Јајачке бановине, онај из 1527-1528. године, говори о Андрији Радатовићу, заповједнику који, "...због неодлучности и заплашен запали тврђаву Бањалуку, којој је био на челу, заједно са градом који се протеже надугачко поред обје обале ријеке Врбас и склони се на сигурно."²

У неким путописима из XVI и XVII вијека сачували су се описи Бање Луке и тврђава које су постојале на овом подручју. Из тог времена потиче текст приписан непознатом млетачко-далматинском аутору, који дијели Бању Луку на Горњу и Доњу - "Бањалука, Горња и Доња, има два утврђена града, удаљена међусобно четири миље"³. Као папини визитатори, описе Бање Луке дају и Франциско ди Стефано, 1588. године⁴, и бискуп Марјан Маравић, 1655. године⁵, који наводи да "варош Бања Лука

1. L. Thaloczy, Monumenta Hungariae historica diplomatica, vol. XXXVI, Budapest, 1912, 281; L. Thaloczy - Ш. Хорват, Повијест бановине, града и вароши Јајца 1450-1527, Budapest, 1915, превод М. Šufley, Загреб, 1916.

2. L. Thaloczy - S. Horvath, Повијест Јајца, 253.

3. Ф. Рачки, Прилози за статистичко-географски опис босанског пашалука, Старине ЈАЗУ XIV, Загреб, 1882, 189.

4. К. Хорват, Нови историјски споменици за повијест Босне и Херцеговине и сусједних земаља, Гласник Земаљског музеја (ГЗМ) XX, Сарајево, 1909, 72.

има два кастела, али сама нема зидова.”

Евлија Челебија, који је 1660. године неколико пута посјетио Бању Луку, наводи: ”Због тога што се овај град састоји од двије тврђаве, он се у сарајевској грунтовници зове Бањалукатејн. Освојио га је газии Ферхад-паша и према старом граду подигао нови град, тако да је удаљеност између њих свега два корака.”¹ Хаџи Калфа, средином XVII вијека, доноси податак сличан Челебијином: ”Бањалука је с обје стране Врбаса. Има два града. Горњи град је узет од невјерника, а доњи је сазидао Ферхад-паша.”²

Сви путописци XVII вијека слажу се у једном - да се град састоји од двију тврђава, чије називе и тачне локације не дају, а непрецизни су и код одређивања њихове међусобне удаљености - 4 миље или 2 корака. Такође није јасно да ли су оба утврђења постојала прије турске окупације, или је друго - Доња Бања Лука - настало тек у вријеме Ферхад-паше, дакле крајем XVI вијека. Археолози су у Кастелу, на дубини од једног метра, наишли на слој са предметима за које наглашавају да потичу из каснијег средњег вијека³, те да и остаци камених структура јасно говоре о средњовјековном поријеклу.⁴

Нови градитељски замах тврђави даје Ферхад-паша у осмој и деветој деценији XVI вијека. Из његове вакуфнаме (даровне повеље), састављене 1587. године, сазнајемо за читав низ објеката насталих у оквиру његове задужбинске дјелатности - џамију, мектеб, шадрван с водоводом, караван-сарај и уз њега амбар за жито, топхану, хамам, два моста, преко Врбаса и Црквене, млин са три витла, двор за намјеснике, 200 дућана и двије калдрмисане цесте ”од старе Бање Луке до чаршије” и ”од мектеба до топхане”. Уз помоћ допунске документације могуће је приближно одредити локације неких објеката наведених у Ферхад-пашиној

вакуфнама. Мост на Врбасу је био дрвен, а касније су му саграђени камени ослонци. Могуће је да је већ тада постојала кула на Врбасу, у којем случају би било логично претпоставити да је она била повезана с мостом⁵. Тако је мост вјероватно полазио од тврђаве с једне стране, као наставак пјешачког хода од џамије кроз чаршију, даље кроз малу Капи кулу и велику Капи кулу, те Сукапију, да би на другој страни успоставио везу са новоизграђеним војним полигоном. Мост је порушен после 1878. године, а изглед му се може видјети на гравирима из XIX вијека⁶. Топхана, арсенал оружја, налазила се вјероватно испред западних бедема тврђаве Кастел, а пут ка мосту на Врбасу је могао полазити управо од ње⁷. Из извјештаја једног аустријског обавјештајца (мајора Божића) из 1785. године, сазнаје се да је овај мост био дуг 65, а широк 6 корака, што потврђује и картографска документација XVIII вијека.⁸

Постоји податак да је градско сајмиште - пијаца - 1766. године пресељено из Горњег шехера у доњу Бању Луку⁹, али је простор испод Кастела, због ширине и облика, и прије овог датума могао служити као пазариште. Раван плато испод сјеверних и западних бедема тврђаве, који захвата земљиште од некадашњег шанца према Црквени с једне стране, а са друге се простире у правцу југозапада, улазећи у улице

5. Др Ф. М. Загреб, Два савремена извјештаја о Босни, ГЗМ XVI, Сарајево, 1904, 253.

1. Бањалукатејн је арапска двојина од именице Бања Лука; Е. Челебија, Путопис, Сарајево, 1982, 212-217.

2. Ст. Новаковић, Хаџи Калфа или Ћатиб Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву, Споменик СКА XVIII, Београд, 1934, 82.

3. И. Чремошник, Откривено славенско градинско насеље у Кастелу у Бањој Луци, 194.

4. Б. Граљук, Бањалука, Кастел, Археолошки преглед, Љубљана, 1985, 158-159.

5. Ц. Челић - М. Муџезиновић, Стари мостови у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1970, 132-133. Претпоставља се да је Ферхад-пашин син Хусеин заменио дрвене ослонце моста каменим, што је предвидио и од управитеља вакуфа захтијевао и сам Ферхад-паша у својој вакуфнама. Аутор епиграма на мосту био је пјесник Деруни, који наводи да се ради о два камена стуба.

6. Schweiger-Lerphenfeld, Bosnien, das Land und Seine Bewohner, Wien, 1878, 57.

7. Из бањолучке тврђаве су 1570-1573. године Турци довлачили топове у тврђаву Клис, 1580. и Бихаћ, а 1583. године у овој топхани је изливено 30 топова; Б. Храбак, Привреда Бањалуке до 1683. године, Историјски зборник И, Бањалука, 1980, 99.

8. Божић је био заставник Бродске регименте, а касније капетан у Госпићу. У Босну је дошао као пратилац бискупа Окића и остао од априла до новембра; Р. Гашпаровић, Босна и Херцеговина на географским картама, 112; С. Хусеиновић, Картографска документација Бањалуке XVIII вијека као основа за изучавање њезиног урбаног развоја, Зборник заштите споменика културе Хрватске 18, Загреб, 1989, 151-165.

9. Х. Крешевљаковић, Еснафи и обрти у Босни и Херцеговини, 17-18.

које су чиниле чаршију, логично је мога одржати бити тржни простор Бање Луке. Његова неизграђена средишња површина се задржала до данашњих дана. Из познијих описа, као и из фотодокументације из много каснијег времена, види се да се ту одржавао један од највећих годишњих вашара у Босни и Херцеговини¹.

Од 1638. године Бања Лука више није сједиште босанског намјесника. У административном погледу, она је остала на нивоу сједишта бањолучког кадилука, а у

управни и војни центар Босанског пашалука, био изразито експанзиван. Зато ће се веће градитељске интервенције у наредном периоду, посебно у XVIII вијеку, односити углавном на објекте војне намјене унутар тврђаве. Порта у Цариграду је 1701. године повјерила бањолучком кадији оснивање једне радионице за израду топова и топовских ђулади, која је вјероватно само наставила и модернизовала постројења Ферхад-пашине топхане с краја XVI вијека², а о значајнијим поправкама тврђаве

Сл. 5 Кастел на аустро-угарском геодетском снимку из 1880-1884. године.

управном погледу постала је сједиште капетана. Наравно да је овим умањењем административног значаја Бање Луке дошло и до стагнације у њеном урбаном развоју, који је у периоду од 1545. до 1638. године, када је она функционисала као

1. "Највећи је Духовски сајам, који се одржава на источно-православне Духове, а траје обично пуних осам дана. На тај вашар долазе трговци из цијеле Босне и Херцеговине... осим овог вашара особито је знаменит онај који се одржава 8, 9 и 10. новембра сваке године. На тај вашар догони се много жита и рогате марве..."; А. Ханги, Бањалука, град и околина, Школки вјесник X, Сарајево, 1903, 56.

извори нас обавјештавају и 1712. године. Према се тврђава развијала и у XVII вијеку, своје коначне габарите она ће добити тек у овој обнови 1712-1714. године, за вријеме Нуман-паше Ћуприлића. Обнова, проширивање и ојачавање тврђаве свакако су били подстакнути учесталошћу аустро-турских ратова крајем XVII и у првим деценијама XVIII вијека. Инжењери-градитељи проширили су је тада по угледу на

2. Б. Храбак, Привреда Бањалуке и њене околине до рата 1683-1699. године, Историјски зборник I, Бањалука, 1980, 101-103.

равничарске тврђаве (такозвани Ваубанов систем) преко Саве, те је њена силуета добила данашњу форму издуженог трапеза омеђеног бедемима, бастионима са кулама и подземним пролазима, док је воденим шанцем окружена са западне стране.¹

О изгледу тврђаве и града у првој половини XVIII вијека доста подробно нас обавјештавају аустријске карте настале у вријеме аустријско-турског рата 1737. године и велике битке под Бањом Луком, која се водила 4. августа те године². Мада се карте, чији су аутори углавном анонимни аустријски официри, међусобно разликују у техници и детаљима, оне дају прилично усаглашену слику о структури тврђаве, свакако најзначајнијем и у војном смислу најзанимљивијем објекту у то вријеме.³ Њена основа, са осам бастиона и шест кула на ободним зидинама, прилично је тачно уцртана. Југозападни бастион је највећи, нема шестоугаону основу као данас, већ је издуженог, ромбоидног облика⁴, а уз њега је уцртан још један бедем на западној страни. Позиције улазне куле и куле на Врбасу (Капи-куле и Сукапије) у приличној мјери се поклапају са данашњим стањем. На средини западног бедема уцртана је још једна кула између два бастиона, те још по једна на средини јужног бедема и у оквиру источног зида. На шанцу су уцртана три моста - један који води према некадашњој згради Конака, односно у близини данашњег градског

моста (моста Патре); други у правцу Улице патријарха Макарија Соколовића и трећи у правцу данашње Челареве улице. На Врбасу је уцртан Ферхад-пашин мост, а на Црквени неколико мостова, од којих је један у близини њеног ушћа, други на простору данашње пијаце, трећи на потезу данашње улице Војводе Момчила, а четврти испод Побрђа, уз данашњу Карађорђеву улицу. Уз мост код ушћа Црквене у Врбас, на лијевој обали, назначен је чардак⁵. У карти која носи назив Приказ града и утврђења турске Бањалуке, заузеле и бомбардоване 23. јула 1737. године под командом принца Килдбургхаузена⁶, унутар тврђаве уцртана је цамија и још два објекта. Треба напоменути да аутори свих опсадних планова нису имали приступ у сам град и да су сви објекти које они уцртавају унутар тврђаве само посљедица њихових нагађања на основу визура са околних брда⁷.

Из осамдесетих година XVIII вијека потичу нешто поузданији описи и нацрти тврђаве. Мајор Хелд описује у унутрашњости тврђаве бројне казамате, помиње 30 амбара за жито и наглашава постојање царевог амбара⁸. У већ помињаном извјештају заставник Божић⁹ наводи дужине бедема у корацима, помиње и шестоугаони бастион на југозападној, те на западној страни два бедема који затварају једно двориште. Поред осам бастиона, уцртана су и два улаза и то један на западној страни,

1. Маршал Vaubane (1633-1707) извршио је у Француској реконструкцију више од 300 старих градова и утврђења. Његов начин одбране кориштен је у ратовима Луја XIV, а до примјене тог система у крајевима који су припадали Аустрији дошло је највјероватније посредством Еугена Савојског и доласком француских војних инжењера у Славонију; М. Илијанић - Н. Мирковић, Прилог документацији о грађевинској повијести осјечке тврђаве на пријелазу XVII у XVIII столеће, Годишњак заштите споменика културе Хрватске бр. 4-5, Загреб, 1979, 91-107.

2. Аустријску војску предводио је генерал Josip Friedrich Sacken von Hildburghausen. Његове трупе од око 20 000 људи пребачене су у јулу понтонским мостовима преко Саве, започевши опсаду града, чија посада је затражила помоћ од босанског паше. Тадашњи намјесник Босне, Али-папа Хекомоглу, се са војском сакупљеном у Травнику пребацио на десну обалу Врбаса неколико километара јужно од Бање Луке и, прошавши Хилдбургхаузену иза леђа, осигурао побједу турских јединица; Х. Крешевљаковић, Битка под Бањалуком 4. августа 1737. године, Календар Народног узданице из 1937, Сарајево, 91.

3. С. Хусеиновић, Картографска документација Бањалуке XVIII вијека као основа за изучавање њезиног урбаног развоја, Зборник заштите споменика културе Хрватске 18, Загреб 1989, 151-165.

4. Археолошка истраживања показала су остатке зидова првобитног бастиона; Документација Завода за заштиту споменика културе и природе, Бања Лука.

5. На неким од карата су на Црквени уцртана само три моста, С. Хусеиновић, Картографска документација Бањалуке XVIII вијека као основа за изучавање њезиног урбаног развоја, Зборник заштите споменика културе Хрватске 18, Загреб, 1989, прилог 6.

6. С. Хусеиновић, Картографска документација Бањалуке, прилог 3.

7. Цамија у тврђави је вјероватно изграђена крајем XVI вијека, пошто је носила име султана Мехмеда III (1595-1603) када су предузимани и обимнији захвати на проширењу и поправци тврђаве; Х. Крешевљаковић, Стари босански градови, 26.

8. С. Хусеиновић, Картографска документација Бањалуке, 161.

9. Исто, 161.

између другог и трећег бастиона, гдје саобраћајница, прелазећи шанац преко дрвеног моста, наставља кроз тврђаву и излази на Ферхад-пашин мост. Готово паралелно с том саобраћајницом, унутрашњи дио тврђаве подијељен је зидом у којем су уцртане двије куле. За двије куле смјештене на западном бедуему се у легенди каже да су изграђене за вријеме битке 1737. године.

Сл. 6 Југоисточни бедеми и Баситон, фотографија из краја XIX - почетка XX вијека

У периоду између 1795. године, када је мајор Божић сачинио карту Бање Луке биљежећи њен изглед обликован у периоду турске управе, и 1880. године, када нова аустроугарска власт почиње геодетска снимања града, турске административне и војне власти нису биле кадре да улажу у изградњу, проширење и модернизацију Кастела. У склопу тврђаве Кастел је 1826. године саграђено једно од бањолучких јавних купатила - хамам - такозвано Војно купатило¹. Једини објекат војне намјене знатнијих димензија из тог периода подигнут је уз југозападне бедеме тврђаве око 1865. године. То је зграда Касарне смјештена на простору испред првог бастиона (табије) на самој обали Врбаса, на подигнутој тераси са подзидом од седре. Можда би се могло претпоставити да су ти зидови остаци неког старијег објекта, тим прије што је зграда касарне грађена од друге врсте камена, слабије структуре. Такође у подзиду су се сачували остаци ојачавајућих дрвених греда (сантрачи, хатуле) па се помишљало да се на овом мјесту можда налазио стари арсенал (топхана) о чему није могуће доносити закључке прије него што би била извршена систематска истраживања. Објекат, касније назван

1. Х. Крешевљаковић, Бање у Босни и Херцеговини 1462-1916, Сарајево 1952, 96.

Касарна за артиљерце, има приземље и спрат, правоугаону основу са малим истакком на западној страни и типолошки се сврстава у војне објекте карактеристичне за тврђаве с краја XIX вијека. Правоугаони прозори, описани код Ренера², у аустројском периоду су обрадом од опеке добили полукружни облик. Према остацима дрвених греда на фасадама може се претпоставити да је зграда првобитно имала неку врсту дрвених веранди, или штетница-осматрачница.

Већину промјена које су се у урбанистичком склопу Бање Луке дешавале у посљедњих 4-5 деценија турске власти, поред путописаца и прецизније од њих, биљежи геодетска карта, коју су у периоду 1880-1884. године израдиле нове аустројске власти. Тврђава као ни Чаршија, у раздобљу уочи аустроугарске окупације, не доживљава модернизацију. Изгледа да је средином XIX вијека била прилично оштећена, о чему пише Иван Франо Јукић 1848. године³. Ренер такође саопштава да је тврђава споља полуразрушена, али да још истрајава, јер су у њој многе војничке зграде - магацини за одоре и кревете, затвори, барутане и друго⁴. У то вријеме у тврђави има више од 50 топова, што говори да није потпуно изгубила војни значај⁵. Њене замашне габарите и компликоване војне садржаје описује и Еуген Кумичић, објашњавајући да у тврђави "која запрема велики простор има сила зграда, складишта, кула и пространих дворишта, турско гробље, цио лавиринт."⁶

За праћење архитектонско-урбанистичког развоја Бање Луке од друге половине XIX вијека до краја I свјетског рата, незаобилазна је геодетска документација која, у провјери са сачуваним фотографијама, омогућује идентификацију читавих простора, поготово тамо гдје су некадашњи

2. Н. Renner, Durch Bosnien und die Herzegovina kreuz und quer, Berlin, 1896, 431.

3. "Тврђава је на згодном мјесту саграђена, била је ендецима и бедемима добро утврђена, а сад се већ почела осипати", И. Ф. Јукић, Путовање по Босни 1848, "Босански пријатељ", Загреб, 1851, 28.

4. Н. Renner, Durch Bosnien und der Herzegovina, 431.

5. О. Blau, Reisen in Bosnien und der Herzegovina, 134.

6. Е. Кумичић, Под пушком, приповјетка "Балкан" IV-XII, 15.2. до 15.4.1886. Загреб, 1886.

објекти уништени. Геодетска карта из 1880-1884. године, такозвани "аустријски план", приказује стање изграђености града на крају турске управе. Велике трансформације које ће град доживјети у вријеме од 1878. до 1918. године могу се провјеравати на геодетској карти израђеној у периоду 1941-1944. године, такозваној "ратној карти".

Аустроугарска управа није била претјерано заинтересована за модернизацију старе тврђаве и њену употребу у властите војне сврхе. Један од ријетких објеката замашнијих габарита који су нове власти саградиле у првим годинама по окупацији је такозвана Камена зграда, у сјевероисточном дворишту тврђаве. То је висока приземница са подрумом и таваном, једноставне правоугаоне основе, грађена од правилних камених квадара, са првобитно четвероводним кровом, што је видљиво на једној од старих фотографија Кастела. Саграђена је свакако прије 1884. године, будући да је уцртана на "аустријском плану". Зграда није доживјела веће измјене до данас, изузев замјене четвероводног крова двоводним, укидања терасе на источној фасади и адаптирања поткровља, а у њој су се у периоду после Другог свјетског рата смјењивали различити садржаји, најприје војни, а потом углавном изложбени, да би од 1976. године у њој био смјештен управо Завод за заштиту споменика културе (данас бањолучко одјељење Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске).

Из првих година по окупацији сачувало се неколико фотографија на којима се види Кастел. Тако се на панорами из 1897-1903. године тврђава види са свим припадајућим кулама и бедемима. Њен равничарски концепт и однос према Врбасу и подграђу види се на још неколико фотографија с краја прошлог вијека. Међу њима су посебно значајне оне које приказују шанац, затим малу кулу која је заправо била прва улазна кула, те некадашњи Пашин конак у оквиру јужних бедема, те бастион и осматрачницу код ушћа Црквене у Врбас. Комуникација која је повезивала стару Чаршију са другом обалом Врбаса је и у првим годинама аустријске власти пролазила кроз Кастел, водећи кроз обје куле и излазећи на мост. Била је то једна од најважнијих трансверзала и најпрометнија веза између садржаја на

лијевој и десној обали ријеке. Након рушења старог тврђавског моста, негдје између 1880. и 1904. године, ова комуникација је измјештена на правац новог дрвеног моста (на мјесту данашњег Моста града Патре) тако да више није пролазила кроз тврђаву. Није сачувана ни једна фотографија старог тврђавског моста, али се његов изглед сачувао на, већ помињаној, гравирани из седамдесетих година XIX вијека¹. Постоје, међутим, фотографије Школе пливања за војнике и официре - Schwimmschule - дрвених објеката подигнутих пред крај прошлог вијека.

Од завршетка Другог свјетског рата до шесте деценије овог вијека, прецизније 1959. године, када је Југословенска народна армија напустила тврђаву, Кастел је и даље служио у војне сврхе, али са губитком његовог одбрамбеног значаја расла је небрига према тврђави и њена запуштеност. У последње четири деценије куле, дворишта, бедеми, зграде и подграђе Кастела су кориштени у разноврсне сврхе - ту су били смјештени Музеј НОБ-е, љетна позорница, угоститељски садржаји, парк палих бораца, дјечије игралиште, а у сјеверном подграђу је и даље бујала пијаца, са регулисаним, али и неконтролисаним продајним и складишним пунктовима. Свеобухватних захвата у

Сл. 7 Панорамски снимак - постојеће стање.

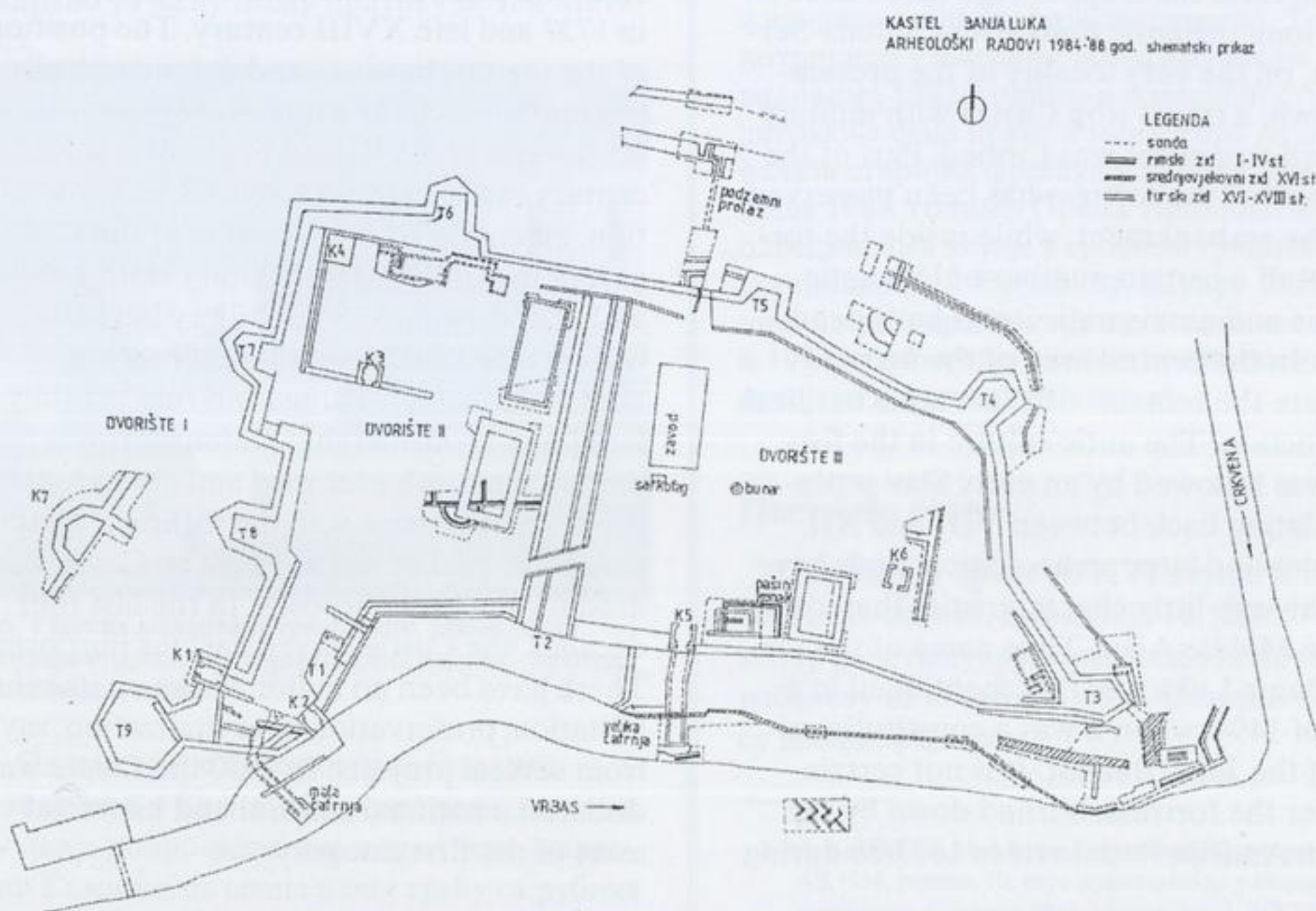
смислу његове ревитализације, осим на нивоу пројеката (из 1974, 1975, 1980, 1988. године), заправо није било. У неколико наврата, почев од 1972. године, унутар тврђаве и на простору тангентне зоне су вршена археолошка истраживања, чији

1. Schweiger-Lerchenfeld, Bosnien, das Land und seine Bewohner, Wien, Druck und Verlag von L. C. Zamarski, Wien, 1878, 57.

завршетак престоји упоредо са санацијом и конзервацијом овог споменика културе. Кастел је рјешењем Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа БиХ, бр. 726/50 из 1950. године проглашен добром културно-историјског наслеђа прве категорије, а у Регистру културних добара Републике Српске он ужива статус непокретног културног добра од изузетног значаја.

Комплекс тврђаве Кастел, у самом градском центру Бање Луке, смјештен на ушћу рјечице Црквене у Врбас, трапезастог вишеугаоног облика, са три неједнака дијела дворишта, девет бастиона, четири куле и три улазне капије, заузима површину од 26.610 м² (рачунајући по вањском обиму

подземне просторије, капије, пролази, дворишта и подграђа (тангентне зоне) су у највећој мјери девастирани, колико самом својом старошћу, атмосферилијама и земљотресима, толико и неодржавањем и минималним (а понекад и неадекватним) улагањем у конструктивну санацију и рестаурацију. Најупечатљивији и најалармантнији примјер је свакако велика вертикална пукотина на јужном бедуму (на којем је својевремено извршен недовољно стручан конзерваторски захват) која увелико угрожава читаву јужну зону тврђаве. Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, у сарадњи са надлежним службама Министарства за урбанизам и

Сл. 8 Основа Кастела - археолошки локалитети.

ободних зидова). Укупни простор је визуелно подијељен на два велика дијела, од којих западни има површину од 12.810 м², а источни 13.800 м². Као атрактивна просторна цјелина, разигране силуете, рустичних камених форми и вишеструких историјских стратума, Кастел нуди готово небројене могућности за ревитализацију свих својих дијелова. Међутим, бедеми, бастиони, куле,

грађевине Републике Српске, Града Бање Луке и Урбанистичког завода Републике Српске, израдио је нови програм санације, рестаурације, конзервације и ревитализације тврђаве Кастел, чијом реализацијом би све вриједности овог непокретног културног добра од изузетног значаја, од историјских до градитељских и амбијенталних, биле на одговарајући начин сачуване, презентоване и пружене на кориштење у новим, примје-

реним садржајима.

Ljiljana Ševo, M. A.

The fortress Castle in Banja Luka - a historical review and assessment of the current condition

Summary

The fortress Castle, situated at the mouth of the Crkvena into the Vrbas river, is a historical core of Banja Luka, a town the history of which dates back well into pre-historic times. The archeological finds show the traces of the early Stone Age provenance as well as the traces of the Baden settlement from the Copper Age (2000-1800 B. C.). Along the antic road artery Salona-Servitium, on the very locality of the present-day town, a travel stop Castra with military and civil structures was formed. Part of the antic wall of the fortress has been preserved near the embankment, while inside the fortress itself a certain number of late antic ceramic and numismatic items have been found. In the central area of the fortress there are the remains of a late antic basilical construction. The antic culture in the fortress was followed by an early Slav settlement dating back between VIII and XII centuries and later archeological finds have brought very little characteristics that identify the Middle Ages. The name of the fortress Banja Luka was first mentioned in a chart of 1494, when it was a constitutional part of the Jajce Bannat. It is not certain whether the fortress, burned down by the captain Andrija Radatović in 1527/28 during

the retreat of his army, was on the locality of the Castle. During the Turkish occupation, Ferhad-pasha bridged the Vrbas river thus connecting the Castle with the right bank of the river, while in the fortress itself there were depot and minor reinforcement structures. The Castle was given its final shape under the reign of Numan-pasha Cuprilic between 1712 and 1714, when, due to the Austro-Turkish wars, it was extended and fortified after the fashion of lowlands fortresses (so-called Vauban's system) and was thus given its present shape of an elongated trapeze encircled with defensive walls, bastions with turrets and underground passages, while from the west side it was protected by water canals. The shape of the fortress can be seen at the Austrian maps from the period of the Austro-Turkish war in 1737 and late XVIII century. The position of the turrets, bastions and defensive walls are pretty much the same as they are today. At the end of XVIII and beginning of XIX century there were no activities on construction, extension or modernizing of the Castle except that in 1826 the Military Bath was added and around 1865 artillery barracks was attached to the south-west bastion. Under the Austro-Hungarian rule the only building of considerable dimensions was built in the south-east yard and at the foot of the south defensive wall the Officers' Bath was built. From 1945 to 1959 the Castle was used for military purposes. In the last four decades, the Castle served various purposes. There have been no major works on its rehabilitation, preservation or revitalization, save from several projects. In 1950 the Castle was declared a national cultural and historical asset of the first category.